

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ: ГРАНИЧНІ ПІДХОДИ ТА ОПТИМАЛЬНІ ШЛЯХИ

Н.П. Козаченко

Критичне мислення — університетська дисципліна, освітня парадигма, особистісна орієнтація, що останнім часом набула неабиякої популярності. Ажіотаж навколо критичного мислення почався з другої половини ХХ ст., коли людство увійшло в стадію інформаційного суспільства. Д. Халперн чітко позначає наявну проблему: освіта має бути розрахована на перспективу (див.: [15]). Сьогодні, щоб орієнтуватися у світі, людина має вчитися впродовж життя і для цього вона повинна володіти певними характеристиками, які зараз дослідники узагальнюють у терміні «критичне мислення». Мета нашої статті — визначити, якими саме характеристиками може бути представлене критичне мислення, які компоненти воно передбачає, які крайні точки можна визначити у розумінні критичного мислення і між якими полюсами має пролягати шлях критичного мислителя.

Популярність критичного мислення приводить до того, що на сьогодні в літературі наявна дуже велика кількість його означень. Не завжди ці означення являють собою різні підходи до розуміння критичного мислення, частіше це переліки різних характеристик, які дослідники вважають більш важливими для реалізації критичного мислення. В цілому ж в літературі дійсно можна виокремити кілька підходів до розуміння КМ, які умовно можна назвати: психолого-педагогічний, логіко-методологічний та науковий.

(1) Психолого-педагогічний аспект КМ. З психологічної точки зору, критичне мислення в загальному вигляді визначається як скупність характеристик особистості, що забезпечують регуляцію не тільки поведінки, а й самого процесу мислення. Це «осмислений і ціле-

спрямований процес, що використовується для інтерпретації та оцінки інформації та досвіду з урахуванням рефлексивних настанов і здібностей, що приводять до осмислених переконань та дій» [24, с. 24]. Або «активний, цілеспрямований, організований процес, який реалізується у ході прискіпливого розгляду власного мислення або мислення інших для прояснення і покращення нашого розуміння» [16, с. 51].

С. Тулмін зазначає, що людське розуміння якраз і розвивається у поєднанні двох шляхів: екстенсивного і рефлексивного: шляхом розширення поля розуміння і, відповідно, його поглиблення.

Коли ми дивимося «зовні себе» і розв'язуємо проблеми, які ставить перед нами той світ, у якому ми живемо, ми розширюємо наше розуміння; коли ми дивимося «всередину» і розглядаємо, як саме ми вирішуємо ці проблеми, ми поглиблюємо його [13, с. 23].

У такому розумінні КМ виступає своєрідним «мисленням вищого рівня» або «метамисленням» — мисленням про мислення. Тобто, критичне мислення — це інтелектуальний усвідомлений контроль за виконанням інтелектуальної діяльності. Завдання КМ — оцінка процесу мислення з метою його поліпшення.

Психологія передбачає дві передумови критичного мислення: схильності та уміння. Якщо перші належать до індивідуальних характеристик, то другі можна набути. Педагогічний аспект дослідження КМ якраз і спрямований на розкриття проявів та ознак критичного мислення з метою подальшого їх формування у вихованців. Тому означення КМ у педагогічних дослідженнях найчастіше представляють собою саме набори ознак і проявів, які вказують на шляхи його формування. Загалом можна умовно виокремити дві сфери критичного мислення, на розробці методів розвитку яких зосереджуються дослідники:

- (1) *мотиваційна сфера*: активність особистості, бажання пізнавати світ, відповідальне ставлення до власних знань, потяг до самореалізації, самоствердження, усвідомлення власних життєвих цінностей, змагальність, пізнавальний оптимізм;
- (2) *емоційно-вольова сфера*: воля, уважність, зосередженість, наполегливість, цілеспрямованість, впевненість у власних можливостях, здатність підтримувати позитивний емоційний стан протягом виконання завдання, сміливість.

Психолого-педагогічні аспекти КМ важко переоцінити, ще свого часу Дьюї зазначав, що для критичності людям найчастіше не вистачає активності, енергійності, або навіть і сміливості піддати сумніву

наявну думку (див.: [5, с. 10]). Рефлексивне мислення, за Дьюї, неспокійне, неінертне, воно передбачає згоду перенести стан розумового занепокоєння і тривоги. З цього ж приводу С. Терно зазначає:

Критичне мислення передбачає свободу від психологічного захисту. Людині інколи дуже важко визнавати свої помилки і не тому, що не вистачає інтелектуальних здібностей, а тому, що спрацьовує психологічний захист. Така людина дуже часто схильна відкидати або викривляти інформацію, що не сумісна з її уявленнями про себе або світ [11, с. 260].

Неабияку роль у критичному мисленні відіграють такі психологічні моменти як цікавість та вміння дивуватися і, навпаки, індиферентність, байдужість стають перешкодою для його розвитку. Аристотель розпочинає свою «Метафізику» словами: «Всі люди за своєю природою прагнуть знання» [3, с. 28], а далі говорить, що саме внаслідок подиву люди починали міркувати, бо хто дивується, той вважає, що він не знає (див.: [3, с. 35]). Саме усвідомлення свого незнання, прагнення до знання, вміння побачити незрозуміле і не відмахнутися від нього є тим ґрунтом, на якому можна зростити КМ. Натомість позиція, носія якої нічим не здивуєш, який не ставить питання «Чи дійсно це так?», оскільки він сприймає світ як такий, в якому можливо все, аж ніяк не сприяє критичному мисленню. Ця позиція «первісної легковірності», що полягає в ототожненні простої думки і міркування (див.: [5]), притаманна міфологічному та релігійному світорозумінню, в якому присутнє диво і тому відсутній подив. Адже, якщо світом керують вищі сили, пояснення яких знаходиться за межами людського пізнання, то сумнів — це ознака слабкості, ересь. Примітно, що віра, впевненість, переконаність традиційно оцінюється більш позитивно, аніж сумнів: людина схильна скоріш приймати недостатньо обґрунтовану точку зору, аніж відкидати її на основі недостатності обґрунтування. Як наслідок, релігійні організації набагато більше шіклуються про поширення своїх вірувань, ніж вільнодумні люди про поширення своїх сумнівів [10, с. 232].

Не тільки сам сумнів, а й потреба позбавитися від сумніву за допомогою власного розмірковування є фактором критичного мислення. Якщо будь-яка думка одразу приймається — це і є ознакою некритичного мислення. Критичне мислення постійно відшукує проблеми (в той час як догматичне мислення їх не бачить) і намагається розв'язати їх (див.: [12, с. 30]).

Якщо зібрати всі психолого-педагогічні означення критичного мислення, отримаємо досить великий перелік ознак. Узагальненим порт-

ретом критичного мислителя постає людина, яка має допитливий характер, відкрита, гнучка, чесна, має бажання бути добре обізнаною, здатна розуміти різні точки зору і готова розглядати інші перспективи поряд з власною думкою [19]. Такий перелік в цілому характерний для нормальної психічно здорової людини і, в такому сенсі, розвиток критичного мислення має на меті виховання людини, яка володіє не чим іншим, як здоровим глуздом.

Попри незаперечну важливість, наявності психологічних характеристик недостатньо для критичного мислення і, зосередивши увагу лише на формуванні психологічного компоненту, є ризик отримати «високомотивованого низькокваліфікованого» персонажа. Тому мотиваційну та емоційно-вольову сфери необхідно доповнювати й *(3) інтелектуальною сферою*, яка передбачає достатній рівень загальнокультурних та спеціальних знань, володіння основними методами пізнавальної діяльності та логічної аргументації, володіння ефективними прийомами вирішення завдань, методами навчання, самонавчання, самоконтролю і самокорекції.

(2) Логіко-методологічний аспект КМ. Основний базис критичного мислення найчастіше визначають через вміння, які прийнято називати логічними. До таких умінь відносять здатність аналізувати факти, обґрунтовувати переконання, здійснювати порівняння, виводити висновки, оцінювати аргументи [17, с. 6]; вміння здійснювати інтерпретацію, аналіз та оцінку виведених наслідків, здатність до пояснення доказових, концептуальних, методологічних, критеріальних або концептуальних міркувань на підтримку власних суджень [19, с. 3]; здійснювати адекватну підтримку власних переконань та не приймати думки, яка не має достатнього обґрунтування [22, с. 64]. Робота думки, — означає Дьюї, — якраз і полягає у виведенні висновків, у міркуванні, завдяки якому одна річ приводить нас до ідеї або впевненості про іншу річ. Міркування — це завжди стрибок, перехід від добре відомого, до чогось іншого, що припускається згідно першого. Невідворотність такого стрибка підкреслює необхідність уваги до умов, в яких він відбувається, методів, якими він здійснюється, для того, щоб зменшити можливість хибного кроку і збільшити можливість правильного переходу (див.: [5, с. 28]).

Фундатор Інституту критичного мислення М. Ліпман характеризує критичне мислення як вміле, відповідальне мислення, що ґрунтується на критеріях, здатне до самокорекції та чутливе до контексту [20, с. 39]. Розглянувши це означення детально, можна побачити значимість логічного компоненту КМ. Володіння логічним інструмента-

рієм забезпечує переважну більшість зазначених Ліпманом характеристик, встановлює критерії правильності міркування, обґрунтованості та істинності, ясності та несуперечливості, аргументованості та підтвердженості, визначає основний набір логічних помилок та методів їх подолання. Крім того, логічно підковане мислення є мисленням методологічним і передбачає володіння низкою методів, за допомогою яких реалізуються вище зазначені процедури. Вочевидь, чим більший «методологічний запас» мислителя, чим більшою кількістю універсальних та спеціальних методологічних підходів він володіє, тим ефективнішою буде його діяльність у пізнавальній та практичній сферах. Прimitно, що знайомство з методами міркування та вміння застосовувати їх у власній діяльності на практиці приводить до формування цілої низки психологічних характеристик, необхідних для КМ. До останніх можна віднести «три кити» логічного мислення: уважність, акуратність та послідовність, а також появу інтелектуальної сміливості — вміння не боятися нестандартних завдань, не пасувати перед незрозумілою проблемою, усвідомлення того, що вдумливий аналіз здатний подолати ці труднощі.

Активний, наполегливий і уважний розгляд будь-якої думки або певної форми знання, в світлі основ, на яких вона ґрунтується, і аналіз подальших висновків, до яких вона приводить, і утворює рефлексивне мислення [5, с. 10].

При достатній наполегливості логічні вміння сформувані неважко, їм можна навчити в школі, методологічні навички можна відтренувати. Тому оволодіння «логічною культурою» найчастіше вказують як невід'ємний компонент навчання і активно застосовують в ході формування КМ. Та можна добре міркувати, володіти методологією чи розумітися на аргументації, але не мислити при цьому критично. Логічні уміння, як і психологічна здатність — є необхідною, але не достатньою умовою КМ. Для того, щоб створити більш стійку основу критичного мислення, необхідно опікуватися не лише чистою логікою, а й розумітися на її прикладних застосуваннях. В логіко-методологічному ансамблі має чітко звучати прагматична нотка, що скеровує і дає змогу використовувати моделі аналізу, притаманні реальному суб'єкту в реальному контексті, що включає різноманітні прояви буденного знання (докладніше див.: [4, с. 200]).

Той, хто мислить критично, визнає, що не існує єдиного правильного шляху розуміння та оцінки аргументів, і що спроби зробити це не обов'язково принесуть успіх [23, с. 4].

Тлом логічних вмінь та методів виступає контекстуальність їх застосування, що додає необхідної гнучкості інтерпретації, ставить результат в залежність від цілей, настанов, фонового знання, ситуативної оцінки тощо.

(3) Науковий аспект КМ. Критичне мислення багато в чому подібне до наукового, хоча, на відміну від останнього, має більш широке застосування, зокрема у буденному житті. Іншими словами, наукове мислення не може бути некритичним, але критичне мислення може не бути суто науковим. Науковий аспект передбачає два напрямки розгляду КМ: звернення до науковості як до критеріальної основи КМ і залучення мислителя до певної наукової спільноти, інституціоналізацію критичного мислення в його комунікативному і дослідницькому аспектах. Як і наукове, критичне мислення соціалізоване і може здійснюватися лише в умовах комунікації в певній спільноті, але, на відміну від наукового мислення, критичне мислення у своєму буденному застосуванні має більшу тенденцію набувати крайніх форм.

Визначаючи критичне мислення як наукове, ми автоматично встановлюємо критерії такого мислення, до яких можна віднести системність, методологічність, обґрунтованість, об'єктивність, евристичність та інші ознаки, які зазвичай використовують для характеристики наукового знання. З іншого боку, критична настанова є невід'ємною складовою наукового методу у найзагальнішому його розумінні. К. Поппер ототожнює раціональну настанову з критичною, яка «полягає в ясному, чіткому формулюванні обговорюваної проблеми і критичному дослідженні можливих її розв'язків» [9, с. 36]. Тобто, яке б розв'язання проблеми не пропонувалося, завдання полягає не в тому, щоб його захищати, а навпаки, у тому, щоб якомога сильніше намагатися його спростувати. Це стосується не тільки пропозицій, висунутих іншими дослідниками, але й власних ідей, які теж потрібно піддавати критиці (див., напр.: [8, с. 199]).

Критичну, вільнодумну і, тим паче, наукову настанову неможливо реалізувати наодинці з собою: для цього потрібен діалог, звернення до історичних коренів проблеми, аналіз попередніх рішень та врахування варіантів, запропонованих іншими учасниками дискусії. Критичне мислення формується і відточується в процесі комунікації, але при тому залишається мисленням самостійним, індивідуальним. Маємо явну дилему: з одного боку, КМ — це мислення самостійне, таке, що здійснюється людиною на основі власного досвіду, з урахуванням її цілей і настанов; з іншого боку, це мислення соціалізоване і навіть певною мірою інституціоналізоване, що використовує універсальні методи мір-

кування, загальноприйняті означення, доступні в суспільстві знання, зважає на спільні для певної групи цінності, норми та критерії.

У вирішенні цієї дилеми можливі дві крайні точки: індивідуалізм і конформізм. Абсолютно не нова для суспільства проблема діалогу: «слухаю всіх, але не дослухаюся нікого» в умовах практично необмеженого доступу до інформації, набуває й іншого прояву: «слухаю всіх, та не дослухаюся себе». Але критичний мислитель не може обрати жодного з цих шляхів. Якби достатньо було вміння міркувати наодинці з собою, керуватися лише власними орієнтирами, проблема критичності ніколи б не була порушена у такому вигляді. Попри наявність величезної кількості способів зв'язку, проблема монологічного міркування не втратила актуальності: манера проводити обговорення наодинці з собою перетворилася на чесноту, що стає симптомом занепаду раціональної дискусії [9, с. 37]. Оскільки, як влучно зазначив Б. Рассел, думка може бути вільною лише в умовах вільної конкуренції з іншими переконаннями [10, с. 215]. Щоб уникнути цих крайнощів, критичний мислитель має поєднувати (1) уміння бачити слабкі місця власної позиції, здатність піддати її критиці та розглянути інші варіанти і (2) уміння побачити обґрунтованість і адекватність своєї думки, відстояти її, розглядіти перспективу, доцільно не піддавшись впливу авторитету, маси і традиції.

Критичне мислення — це мислення гнучке, але впевнене, воно передбачає не тільки вміння критикувати, але й захищати позитивно цінне надбання. Тому без перебільшення найважчим завданням КМ є поєднання гнучкості та поміркованості і впевненості та, як наслідок, наполегливості та послідовності у проведенні своєї точки зору. Передумовою для цього стає вміння визначати цінність деякої позиції не лише з метою її подальшого захисту, але й з урахуванням перспективи втрати такої цінності.

Х. Альберт, продовжуючи попперівське отождоження критичності з раціональністю, зазначає:

Концепція раціональності, втілена в принципі критичної перевірки, відрізняється від класичного вчення насамперед тим, що вона не вимагає апеляції до будь-яких догм і не допускає догматизації у вирішенні проблем будь-якого виду — метафізичних або наукових теорій, етичних систем, історичних тез або практичних, а, отже, і політичних пропозицій. Тим самим відкидається одночасно і всяка вимога непогрішності будь-якої інстанції на користь послідовного фаллібілізма [2, с. 62].

Розуміння погрішності будь-якої інстанції передбачає також і усві-

домлення можливості зміни цінності власної позиції, можливо не в даний час, але під тиском аргументативних факторів чи, що цілком можливо, внаслідок зміни соціокультурних умов.

Знову маємо дилему: з одного боку — це визнання тотальної погіршимості, а з іншого — довірливість. Дійсний стан речей показує, що ці варіанти не лише однаково неприйнятні, але й взаємозалежні. Їх об'єднує ще одна крайня точка, яка передбачає повну відмову від авторитету істини, що сьогодні зумовлюється також і особливостями поширення інформації у суспільстві. Наявність великої кількості невідтвердженої, завідомо хибної, порожньої та суперечливої інформації з часом спричиняє релятивізацію істини, або й повну відмову від використання цього поняття у якості характеристики тверджень. У сучасності такий феномен знайшов вираження в утворенні специфічного терміну «постістина», що характеризує такий стан особистості, при якому знаючи, що інформація, якою вона керується, скоріш за все хибна, людина все одно продовжує зважати на неї, як на істинну.

Здається, що внаслідок усвідомлення хибності інформації має статися вибух скептицизму, але все відбувається навпаки.

Довірливість — набагато більше зло в нашій епоху, ніж раніше, тому що [...] стало набагато легше, ніж це було коли-небудь, поширювати брехню через засоби масової інформації [10, с. 231].

Некритичне приписування правдивості певній інформації зумовлене стійким буденним переконанням у тому, що істина недосяжна у сучасному світі комунікацій, всі обманюють і переслідують власні інтереси тощо. Тому місце критерію істинності займають знайомість, тиражованість, повторюваність, нав'язливість інформації, які спричиняють підвищення рівня правдивості. Щоб уникнути пастки довірливості критичний мислитель має володіти методами викриття широко поширених форм обману, які характерні не лише для буденного знання, але й час від часу успішно просуються у науковій спільноті, де отримали назву «псевдонауки».

На повному запереченні присутності істини та цінності у людському житті ґрунтується негативний скептицизм, згідно якого не може існувати впевненості ні в чому, немає ніякого підґрунтя для переконання, смисли повністю суб'єктивні і не можуть бути адекватно трансльовані назовні. Для крайнього скептика сумнівними постають також самі критерії істинності та методи оцінки, немає ніяких норм, спільних для всіх соціальних систем: що є істинним чи хибним, хорошим чи поганим, правильним чи ні — всі ці оцінки оголошуються змінними

і на індивідуальному, і на суспільному рівні (див.: [7, с. 21]).

Неважливо, йдеться про науковий чи буденний рівень критичного мислення, воно завжди є діяльним. Крайній скептицизм робить неможливою, зокрема, діяльну складову КМ, оскільки знищує основу для прийняття рішення. Наслідком крайнього скептицизму є повна відсутність критичності: навіть ставити питання «Чому?», адже не існує ніякого підґрунтя для відповіді. Навіщо діяти будь-яким чином, адже все одно не можна бути впевненим у позитивному результаті (див.: [7, с. 22]). Таким чином, однією з ознак критичного мислення є настанова і здатність не доводити фаллібілізм і скептицизм до крайнощів: дійсно критичний мислитель послідовно підтримує помірковану позицію щодо скептицизму. За словами Б. Рассела:

Жодне з наших переконань не є абсолютною істиною, всі вони несуть на собі принаймні відбиток невизначеності і помилки. Але методи збільшення ступеня істинності наших переконань добре відомі: вони полягають в намаганні вислухати всі сторони, в спробі встановити всі відповідні факти, в стримуванні наших власних уподобань в суперечках з людьми, що мають протилежні настанови, і в готовності відмовитися від будь-якої гіпотези, якщо доведено, що вона неправильна [10, с. 217].

Скептицизм — основа здорового глузду, правильно витлумачений, він не приводить ані до тупіку в пізнанні, ані до екзистенційного відчаю і нігілізму. У контексті критичного мислення скептицизм варто розглядати як базове методологічне правило критично перевіряти претензії на істину і ціннісні судження [7, с. 8].

Р. Пол визначає ряд характеристик мислення, які стають передумовою критичного. Значною мірою вони передбачають певні психологічні якості особистості, але ці якості є набутими в ході формування наукового мислення як діалогічного, комунікативного мислення, зорієнтованого на взаємодію зі спільнотою мислячих людей.

- (1) Інтелектуальна смиренність: розуміння меж знання, уважність до обставин, урахування можливості самообману, спотворення і обмеженості погляду.
- (2) Інтелектуальна сміливість: готовність зіткнутися і справедливо оцінити ідеї, переконання або точки зору, незалежно від наших можливих негативних реакцій на них.
- (3) Інтелектуальне співчуття: вміння подумки поставити себе на місце інших, щоб ясніше зрозуміти їхню позицію.

- (4) Інтелектуальна прямота: визнання потреби бути правдивими стосовно власних суджень, бути послідовним у застосуванні і дотриманні інтелектуальних стандартів.
- (5) Інтелектуальна наполегливість: готовність переслідувати мету досягнення і розуміння істини незважаючи на труднощі і перешкоди.
- (6) Віра в розум: переконаність в тому, що в кінцевому рахунку, інтереси особистості і людства можуть бути реалізовані якнайкраще в результаті вільного розвитку розуму і людських раціональних здібностей.
- (7) Інтелектуальне правосуддя: готовність з розумінням приймати будь-які погляди і оцінювати їх за однаковими інтелектуальними стандартам, незалежно від власних почуттів або інтересів, а також почуттів або інтересів друзів, спільноти, або нації (див.: [25, с. 54]).

До цих характеристик, на нашу думку, можна додати ще й *інтелектуальну чесність*, що характеризує перш за все суб'єкт мислення як адекватного носія інтелекту, що є чесним перед самим собою та іншими в оцінці інтелектуальної діяльності та її результатів, усвідомлює свої недоліки і прагне їх виправити.

Висновки. Якщо існує суспільний запит на виховання критичного мислення, то це зумовлює необхідність дослідження його компонентів і характеристик, оскільки потрібно знати, що виховувати, для того, щоб обрати методи, як виховувати. Як наслідок, в літературі, присвяченій розвитку КМ, використовується досить велика кількість його означень і, залежно від того, який аспект дослідник виокремлює у якості основного, обирається відповідна методика виховання КМ. Якщо послідовно розглянути аспекти критичного мислення: психолого-педагогічний, логіко-методологічний та науковий, можна дійти висновку, що це не стільки сторони-аспекти критичного мислення, а його компоненти, розвиток яких відбувається у тісному взаємозв'язку. У ході вивчення логічних підходів та методів, в процесі комунікації, взаємодії з активною спільнотою здійснюється формування тих психологічних характеристик, що виступають передумовою виникнення і подальшого розвитку КМ. Тому, на нашу думку, є сенс зосередитися не стільки на формуванні окремих характеристик критичного мислення, а на його цілях.

Вочевидь, критичне мислення опинилося в центрі уваги не тільки як засіб розвитку інтелектуального і наукового потенціалу країни, але й як компонент виховання активного громадянина сучасної демократичної держави, оскільки ключові ідеї розуму, раціональності та критичності складають ядро демократії [1, с. 204]. Про актуальність такого компоненту освіти влучно і пристрасно пише П. Фрейре, вказуючи на недостатність політичних чи економічних реформ і на необхідність виховання певного типу мислення, яке зробить можливим якісне існування демократичного суспільства, а не формального його замітника.

Особливий внесок педагога в народження нового суспільства може полягати в критичній освіті, що допомагала б формуванню критичного ставлення до реальності, оскільки наївна свідомість, з якою люди увійшли в історичний процес, робить їх легкою здобиччю ірраціоналізму [14, с. 48].

Концепція громадянської освіти та виховання в Україні окремим пунктом передбачає розвиток критичного мислення, що забезпечує «здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях, вміння знаходити нові ідеї та критично аналізувати проблеми, брати участь у дебатах, вміння переосмислювати дії та аргументи, передбачати можливі наслідки дій та вчинків» [6]. За вказаним документом, метою виховання громадянина мають стати зокрема наступні характеристики: активність, професійність, цілеспрямованість, рефлексивність, скептичність¹. Але в контексті визначення кінцевих цілей формування КМ виникає певна неоднозначність, оскільки характеристики, за допомогою яких можна описати ці цілі, мають тенденцію набувати крайніх значень. Саме в цьому аспекті розкривається ще одна важлива мета КМ, якою постає визначення оптимального шляху міркування та дії, який дозволить уникнути крайнощів і приведе до якісного результату. Щоб проілюструвати наведений висновок можна розглянути зазначені характеристики.

Активність. Критичність мислення протиставляється не скільки догматичності, стільки індиферентності. Крайній скепсис, невпевненість, неготовність та небажання міркувати, вступати в діалог, — найгірші вороги КМ. Антидіалоговість встановлює мовчання і пасивність, заперечує можливість розвитку умов життя людини та розкриття її ін-

¹ Ми виокремлюємо загальні характеристики, релевантні темі даної статті, тому до переліку не увійшли якості культуровідповідності, плюралізму, патріотичності тощо.

телекту (див.: [25, с. 26]). З іншого боку, схильність до постійної суперечки, перебільшена наполегливість, впертість у своїй позиції свідчить про некритичність.

Професійність. Критичне мислення є компонентом діяльності професіонала у будь-якій сфері, та не може існувати як абстрактний набір методів, критеріїв та настанов, універсальний для всіх сфер, але вільний від предметних знань у конкретній області. Для формування КМ потрібно мати інформаційний, знанневий бекграунд, що передбачає не лише загальнокультурну ерудицію, але й наявність професійних знань. Вміння визначити предметну сферу і конкретний спосіб застосування методу найчастіше називають контекстуальністю критичного мислення. Контекстуальність передбачає гнучкість, здатність до оцінки ситуації і вибору відповідних методів, критеріїв та способів її вирішення, та, разом з тим, КМ — це мислення концептуальне, системне, здатне розпізнати не тільки унікальність ситуації, але й визначити її як типову, класифікувати за певною схемою, щоб знайти придатні методи її аналізу та підібрати загальні критерії.

Цілеспрямованість. Критичне мислення прагматичне, діяльне і спрямоване на якісний результат, але разом з тим воно спрямоване на перспективу, оцінку і подальший розвиток діяльності. Критичний мислитель не лише практик, він значною мірою і теоретик, оскільки здійснює узагальнення, типізацію, систематизацію своєї діяльності з метою її вдосконалення. Наслідком такого вдосконалення цілком може бути обґрунтована зміна мети діяльності.

Рефлексивність. Критичне мислення іноді називають метамисленням, мисленням про мислення, що передбачає здатність до постійного перегляду своїх методів міркування та діяльності з метою їх вдосконалення. Рефлексивність теж має точку відліку — критерії, які не дають рефлексії перетворитися на постійний сумнів у правильності власних дій.

Скептицизм. Вміння піддати сумніву і свою точку зору, і точку зору опонента, здатність сумніватися у загальноприйнятих способах міркування та дії — визначальна характеристика КМ. Але крайній скептицизм руйнує критичність, оскільки не залишає ніяких підстав для інтелекту. Одне з найскладніших завдань критичного мислителя — знайти основу, ту точку опори, за допомогою якої він зможе якщо не зрушити Землю, то принаймні якомога якісніше реалізувати завдання або вирішити проблему. При цьому він має усвідомлювати відносність і змінність цієї основи, але вміти критично оцінювати ті аргументи і фактори, які впливають на неї.

Література

- [1] *Абдула А.* Разум, рациональность, субъект // Актуальні проблеми духовності: зб. наукових праць / Ред.: Я.В. Шрамко. — Вип. 17. — Кривий Ріг: КДПУ, 2016. — С. 193-210.
- [2] *Альберт Х.* Трактат о критическом разуме. — Москва: Едиториал УРСС, 2003.
- [3] *Аристотель.* Метафизика. — Москва: Институт философии, теологии и истории Св. Фомы, 2006.
- [4] *Грифцова И.Н.* Неформальная логика в контексте современной философии познания // Преподаватель XXI век. — 2011. — № 4. — С. 199-206.
- [5] *Дьюи Д.* Психология и педагогика мышления. — Москва: Совершенство, 1997.
- [6] *Концепція громадянської освіти та виховання в Україні* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: old.mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.doc
- [7] *Куртц П.* Новый скептицизм: Исследование и надежное знание. — Москва: Наука, 2005.
- [8] *Панафідіна О.П.* Объективность исторического знания и критический рационализм (К вопросу о возможности истории в смысле науки) // Актуальні проблеми духовності: зб. наукових праць / Ред.: Я.В. Шрамко. — Вип. 16. — Кривий Ріг: КДПУ, 2015. — С. 196-209.
- [9] *Поппер К.* Логика научного исследования. — Москва: Республика, 2004.
- [10] *Рассел Б.* Искусство мыслить. — Москва: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999.
- [11] *Терно С.О.* Критичне мислення — сучасний вимір суспільство-знавчої освіти. — Запоріжжя: Просвіта, 2009.
- [12] *Терно С.* Світ критичного мислення: образ та мімікрія // Історія в сучасній школі. — 2012. — № 7-8. — С. 27-39.

- [13] *Тулмин С.* Человеческое понимание. — Москва : Прогресс, 1984.
- [14] *Фрейре П.* Формування критичної свідомості. — Київ : ЮНІВЕРС, 2003.
- [15] *Халперн Д.* Психология критического мышления. — Санкт-Петербург : Питер, 2000.
- [16] *Chaffee J.* Thinking Critically. — Belmont, CA : Cengage Learning, 2014.
- [17] *Chance P.* Thinking in the classroom: A survey of programs. — New York : Teachers College, Columbia University, 1986.
- [18] *Ennis R.* Critical thinking: What is it? // Proceedings of the Forty-Eighth Annual Meeting of the Philosophy of Education Society [Електронний ресурс]. — Denver, Colorado, March 27-30, 1992. — Режим доступу: http://www.ed.uiuc.edu/PES/92_docs/Ennis.HTM
- [19] *Facione P.A.* Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction. — Millbrae, CA : The California Academic Press, 1990.
- [20] *Lipman M.* Critical thinking — What can it be? // Educational Leadership. — 1988. — Vol. 46(1). — P. 38-43.
- [21] *Scriven M., Paul R.* Critical thinking defined // Handout given at Critical Thinking Conference. — Atlanta, GA, 1992.
- [22] *Tama C.* Critical thinking has a place in every classroom // Journal of Reading. — 1989. — Vol. 33. — P. 64-65.
- [23] *Mayer R., Goodchild F.* The critical thinker. — New York : Wm. C. Brown, 1990.
- [24] *Mertes L.* Thinking and writing // Middle School Journal. — 1991. — Vol. 22. — P. 24-25.
- [25] *Paul R. W.* Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World. — Rohnert Park, CA : Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990.

Анотація

Козаченко Н.П. Критичне мислення: граничні підходи та оптимальні шляхи

Розглядаються характеристики, якими може бути представлене критичне мислення, та крайні точки у його розумінні.

Ключові слова: критичне мислення, логіка, метод, методологія, скептицизм, демократія.

Abstract

Kozachenko N.P. Critical thinking: the limiting approaches and optimal ways

The paper considers some characteristic features of critical thinking, as well as certain limiting points in its understanding.

Keywords: critical thinking, logic, method, methodology, skepticism, democracy.

References

- (1) Abdula A. Razum, racionalnost, subjekt // Aktualni problemy duhovnosti: zb. naukovih prac / Red.: YA.V. SHramko. — Vip. 17. — Krivij Rig : KDPU, 2016. — С. 193-210.
- (2) Albert H. Traktat o kriticheskom razume. — Moskva : Editorial URSS, 2003.
- (3) Aristotel. Metafizika. — Moskva : Institut filosofii, teologii i istorii Sv. Fomy, 2006.
- (4) Grifcova I.N. Neformalnaya logika v kontekste sovremennoj filosofii poznaniya // Prepodavatel HKHi vek. — 2011. — No 4. — S. 199-206.
- (5) Dyui D. Psihologiya i pedagogika myshleniya. — Moskva : Sovershenstvo, 1997.
- (6) Konceptiya gromadyanskoyi osviti ta vihovannya v Ukraini: old. mon.gov.ua/img/zstored/files/doc_30112012.doc

- (7) Kurtc P. Novyj skepticizm: Issledovanie i nadezhnoe znanie. — Moskva : Nauka, 2005.
- (8) Panafidina O.P. Objectivity of historical knowledge and critical rationalism (The problem of the possibility of history as science revisited) // Aktualni problemi duhovnosti: zb. naukovih prac / Red.:
- (9) Ya.V. SHramko. — Vyp. 16. — Krivij Rig : KDPU, 2015. — С. 196-209.
- (10) Popper K. Logika nauchnogo issledovaniya. — Moskva : Respublika, 2004.
- (11) Rassel B. Iskusstvo myslit. — Moskva : Ideya-Press, Dom intellektualnoj knigi, 1999.
- (12) Terno S.O. Kritichne mislennya — suchasnij vimir suspilstvoznavchoï osviti. — Zaporizhzhya : Prosvita, 2009.
- (13) Terno S. Svit kritichnogo mislennya: obraz ta mimikriya // istoriya v suchasnij shkoli. — 2012. — No 7-8. — S. 27-39.
- (14) Tulmin S. Chelovecheskoe ponimanie. — Moskva : Progress, 1984.
- (15) Frejre P. Formuvannya kritichnoï svidomosti. — Kiiв : YUNiVERS, 2003.
- (16) Halpern D. Psihologiya kriticheskogo myshleniya. — Sankt-Peterburg : Piter, 2000.
- (17) Chaffee J. Thinking Critically. — Belmont, CA : Cengage Learning, 2014.
- (18) Chance P. Thinking in the classroom: A survey of programs. — New York : Teachers College, Columbia University, 1986.
- (19) Ennis R. Critical thinking: What is it? // Proceedings of the FortyEighth Annual Meeting of the Philosophy of Education Society. — Denver, Colorado, March 27-30, 1992. : http://www.ed.uiuc.edu/PES/92_docs/Ennis.HTM
- (20) Facione P.A. Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assessment and instruction. — Millbrae, CA : The California Academic Press, 1990.

- (21) Lipman M. Critical thinking — What can it be? // Educational Leadership. — 1988. — Vol. 46(1). — P. 38-43.
- (22) Scriven M., Paul R. Critical thinking defined // Handout given at Critical Thinking Conference. — Atlanta, GA, 1992.
- (23) Tama C. Critical thinking has a place in every classroom // Journal of Reading. — 1989. — Vol. 33. — P. 64-65.
- (24) Mayer R., Goodchild F. The critical thinker. — New York : Wm. C. Brown, 1990.
- (25) Mertes L. Thinking and writing // Middle School Journal. — 1991. — Vol. 22. — P. 24-25.
- (26) Paul R.W. Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World. — Rohnert Park, CA : Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990.